

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het heil, het leven en de dag: de tijd in middelnederlandse gebedenboeken

Dlabacova, A.; Eldere, I. van; Jong, S. de

Citation

Dlabacova, A., Eldere, I. van, & Jong, S. de. (2024). Het heil, het leven en de dag: de tijd in middelnederlandse gebedenboeken. *De Boekenwereld*, 40(4), 10-15.

doi:10.5117/DBW2024.4.003.DLAB

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4196819>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het heil, het leven en de dag

De tijd in Middelnederlandse gebedenboeken

Anna Dlabáčová, Irene Van Eldere, Susanne de Jong

Tijd en gebed zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden: de tijd biedt structuur aan het gebed dat op zijn beurt het verloop van de tijd met betekenis vult en met de heilsgeschiedenis verbindt. Laatmiddeleeuwse gebedenboeken zijn een prachtige bron om de rol van het gebed doorheen de dag, het jaar en het mensenleven te bestuderen.

Het begin van de berijmde tekst over het leven van Jezus, ca. 1481. Universitaire Bibliotheken Leiden (UBL). [BPL 2782, fol. 51v-52r].

Sla je een willekeurig Middelnederlands handschrift open, dan is de kans groot dat je stuit op een gebedstekst. Gebedenboeken waren ongekend populair in de laatmiddeleeuwse Nederlanden. De getijden in de vertaling die wordt toegeschreven aan Geert Grote voerden de boventoon.¹ Vanaf 1480 verscheen deze vertaling ook in druk. Het onderzoeksproject 'Pages of Prayer. The Ecosystem of Vernacular Prayer Books in the Late Medieval Low Countries, c. 1380-1550 [PRAYER]' (2023-2028) beziet dit nog grotendeels onontgonnen – en op Europees niveau uitzonderlijke – corpus in het licht van haar functie binnen de laatmiddeleeuwse religie en haar rol in de cultuur en samenleving.²

Gebeden- en getijdenboeken werden op gezette tijden ter hand genomen – dagelijks, bijvoorbeeld om de Mariagetijden te bidden, terwijl andere teksten een jaarlijks terugkerend feest markeerden. Aan de hand van een selectie handschriften en drukken met (een deel van) Grotes vertaling laat dit artikel zien hoe gebedenboeken in dagelijkse en jaarlijkse cycli door heel het mensenleven heen gebruikt werden. Niet alleen om in te lezen én te kijken, maar ook om herinneringen vast te leggen.

De dag

De Leidse stadssecretaris Jan Philipszoon (ca. 1420-1509), afkomstig uit een Leids ambtenarenengeslacht, bekleedde al ruim veertig jaar zijn ambt toen hij in het bezit kwam van een handgeschreven gebedenboek. Het handschrift was rond 1481 vervaardigd, vermoedelijk in het Leidse klooster Lopsen of Sint-Hieronymusdal.³ In het handschrift komt onder andere een berijmde tekst voor over het leven van Jezus, die vooraf wordt gegaan door een rubriek:

Hier beghint een devote oefeninghe vanden leven ons heren Jhesu Cristi daer een devoet mensche in leren mach hoe hij alle daghe zijn ghedachten sel spisen tot elken getide mit enen neuen gherechte.⁴

Deze 'devote oefeninghe' is dus verdeeld over 'alle daghe' van de week, en is per dag gestructureerd volgens de gebedsuren ('getide') waarop het liturgisch getijdengebed werd gebeden. In de christelijke traditie gaven deze gebedsmomenten structuur aan het dagelijkse (monastieke) leven door de dag onder te verdelen in acht getijden. De metten werden rond middernacht gebeden, gevolgd door de lauden bij zonsopgang (soms werden deze uren ook wel samengevoegd). De priem, terts, sext en noon – de vier kleine getijden – vonden respectievelijk rond zes, negen, twaalf en drie uur plaats. Bij zonsondergang volgden de vespers en voor het slapengaan, tot slot, de completen.

De berijmde tekst in het gebedenboek van Jan Philipszoon bracht op iedere dag en op ieder gebedsuur (de lauden ontbreken) een passage uit het leven, lijden en sterven van Jezus onder de aandacht, om op de zondag te eindigen met diens

verrijzenis uit de dood.⁵ De manier waarop deze 'devote oefeninghe' is opgebouwd, is karakteristiek voor het handschrift als geheel. Het gebedenboek bevat een gevarieerde verzameling devotionele teksten, waarvan er verschillende een week- of getijdenstructuur volgen, of een combinatie daarvan. Het eerste en grootste deel van het handschrift bevat de Korte Getijden van het Heilig Kruis in de vertaling van Geert Grote. Deze getijdentekst is hier vervlochten met een andere tekst over de passie van Christus, het Officie van de Doornenkroon.⁶ Na ieder gebedsuur volgt het corresponderende gedeelte uit de *doernen croen* – met uitzondering van de lauden, die opnieuw ontbreken. De combinatie van deze twee teksten biedt een meer diepgaande beleving van het Bijbelse lijdensverhaal, maar houdt tegelijkertijd de optie open om de teksten afzonderlijk van elkaar te lezen. Dat zal vast ook zijn gebeurd: de getijden van de Doornenkroon werden in het bijzonder op de dag na Sint Laurentius, op 11 augustus, gebeden. Als lid van de religieuze broederschap van Sint Nicolaas nam Jan Philipszoon op zowel 6 december als de zondag na Sint Laurentius deel aan een speciale misviering, die in 1482 – een jaar na de vervaardiging van het gebedenboek – toevallig op 11 augustus viel. Het is goed mogelijk dat het Officie van de Doornenkroon met het oog op het samenvallen van deze twee dagen is afgeschreven.⁷

Een tekst met een weekstructuur is achter in het gebedenboek te vinden: het psalter van Sint Hieronymus. De psalmen uit het Oude Testament zijn verspreid over de week, beginnend op zondag. De proloog die aan de tekst voorafgaat, licht toe dat het om een verkorte versie met minder psalmen gaat, speciaal voor degenen die vanwege ziekte, reizen, oorlog of andere dagelijkse bekommelingen niet in staat zijn om het hele psalter te lezen:

Sinte Jheronimus hevet ghemaect desen souter [psalter] als hem die enghel leerde. Dat hier omme vercortet is op dat die ghene die draghen moeten sorghe der werelt of die in siecten of mit rechtverdighen uutwendighen werken becommert sijn of die langhe weghe reysen. Die in node sijn of oec die te stride gaen sellen teghen hair vianden. Ofte die manlic vechten teghen die nydicheit des bosen gheestes. Of die gode gheloefte hebben daghelix een hele souter te lesen ende dat niet volbrenghe en moghen of die zeer vele vasten ende cranc sijn. Of in grote hoechtiden wanneer si die grote souter niet lesen en moghen dat si dan devoteliken desen souter sellen lesen. Ende so wie sine ziele behouden wille die lese daghelix desen souter op dat hi ymmer dat rike gods moghe vercrighen.⁸

Voor Jan Philipszoon zal het combineren van zijn ambt en zijn dagelijkse gebedspraktijken niet altijd even gemakkelijk zijn geweest. De teksten in zijn gebedenboek boden door de week- en getijdenstructuur niet alleen houvast, regelmaat en focus, maar ook een zekere flexibiliteit om ze al dan niet in combinatie, los van elkaar of zelfs in verkorte vorm te lezen. Naast de teksten die over de dagen van de week en/of de uren van de dag zijn verspreid, bevat het handschrift een meerjarige kalender, verschillende losse gebeden, traktaten met richtlijnen voor het dagelijks leven (om bijvoorbeeld voor het slapengaan te reflecteren op de afgelopen dag) en een tekst die als leidraad tijdens de mis dient, met overwegingen en gebeden voor verschillende momenten tijdens de kerkdienst. Het gebedenboek van Jan Philipszoon bevatte dus niet alleen een verscheidenheid aan teksten, maar bood ook verschillende mogelijkheden om zijn dagelijkse gebedspraktijken vorm te geven, aansluitend bij zijn behoeften en zijn verantwoordelijkheden als stadssecretaris van Leiden.⁹

Het jaar en de heilsgeschiedenis

Naast de dagelijkse gebedsuren en de zeven dagen van de week vormde het jaar het belangrijkste structurerende element in het religieuze leven van de late middeleeuwen. Met de wisseling van de seizoenen werden ieder jaar twee cycli doorlopen die de liturgie – de vieringen tijdens de kerkdienst – en de gebedspraktijk kleurden. Door het jaar heen werden de feestdagen van heiligen gevierd; in het Eigene der heiligen (*Proprium sanctorum*) waren teksten voor de heiligenfeesten met een eigen officie (liturgisch getijdengebed) vastgelegd. Aan het begin van getijden- en gebedenboeken is vaak een kalender opgenomen die lezers in staat stelde om de heiligenfeesten gedurende het hele jaar te volgen. Naast de naam werd ook de aard van de te gedenken heilige vermeld. De selectie heiligen verschilde per bisdom en regio waardoor de kalender een aanwijzing kan vormen voor de lokalisering van een getijdenboek. Omdat de heiligenfeesten jaar in jaar uit op dezelfde datum terugkeerden, kon zo'n kalender in principe onbeperkt in gebruik blijven.

Belangrijke heiligen werden met rode inkt aangegeven – in het Engels refereert 'red-letter day' nu nog steeds aan belangrijke dagen waaraan men bijzondere herinneringen bewaart. In de kalender van het handgeschreven gebedenboek uit het bezit van Jan Philipszoon treffen we bijvoorbeeld op 10 augustus 'Louwerijs martelaar' inderdaad in het rood aan, maar ook Sint Jeroen, die in de regio rond Leiden en Noordwijk werd vereerd, is in het rood neergepend.¹⁰

Rond het jaar waarin Jans handschrift werd vervaardigd (1481), werden ook de eerste gedrukte getijdenboeken in het Middel Nederlands geproduceerd. Het vroegst bekende gedrukte getijdenboek met Grotes vertaling werd op 8 april 1480 voltooid te Delft.¹¹ Waar in de vroegste drukken belangrijke feestdagen met de hand met rode inkt moesten worden onderstreept, werden latere drukken in twee kleuren gedrukt. Parijse drukkers, die vanaf de laatste jaren van de vijftiende eeuw verantwoordelijk waren voor een substantieel deel van de productie van Nederlandstalige getijdenboeken, maakten volop gebruik van tweekleurendruk.¹²

Op 25 oktober 1505 kwamen de exemplaren van zo'n Nederlandstalig getijdenboek van de pers in de werkplaats van Thielman Kerver.¹³ Een van die exemplaren – wereldwijd worden er nog vier bewaard in publieke instellingen – bevindt zich nu in de Leidse Universiteitsbibliotheek.¹⁴ Op de opening met de kalender voor januari is te zien dat Pontianus, wiens feestdag op 14 januari viel en algemeen werd gevierd in het bisdom Utrecht, in het rood is gedrukt, evenals Christus' besnijdenis (1 januari), Dertiendag (Driekoningen, 6 januari) en de Beking van de apostel Paulus (25 januari). Onder de lijst met feestdagen is voor iedere maand een zogenoemde *cisiojanus* toegevoegd, hier aangekondigd als 'den calendier op die hand in duytsche'.¹⁵ Dit is een vierregelig versje met voor iedere dag van de maand één lettergreep dat lezers een ezelsbruggetje bood om de belangrijkste feestdagen te onthouden. De eerste lettergreep van een heiligennaam of naam van een feestdag viel samen met de lettergreep van de dag waarop het feest werd gevierd: 'Pon' is de veertiende lettergreep in het januarivers. Kerver heeft de eerste lettergrepen van de belangrijkste feestdagen met rood gemarkeerd. Door bovendien de dagen (lettergrepen) af te tellen op de leden van de vingers en te verbinden met de zondagsletters (a t/m g) kon men achterhalen op welke weekdag een heiligenfeest viel. In 1505 viel 1 januari op een woensdag ('a') en was de zondagsletter 'e'. Als veertiende lettergreep viel 'Pon' samen met de 'g', in 1505 derhalve op een dinsdag.

Parallel aan de heiligenfeesten werd in de loop van ieder

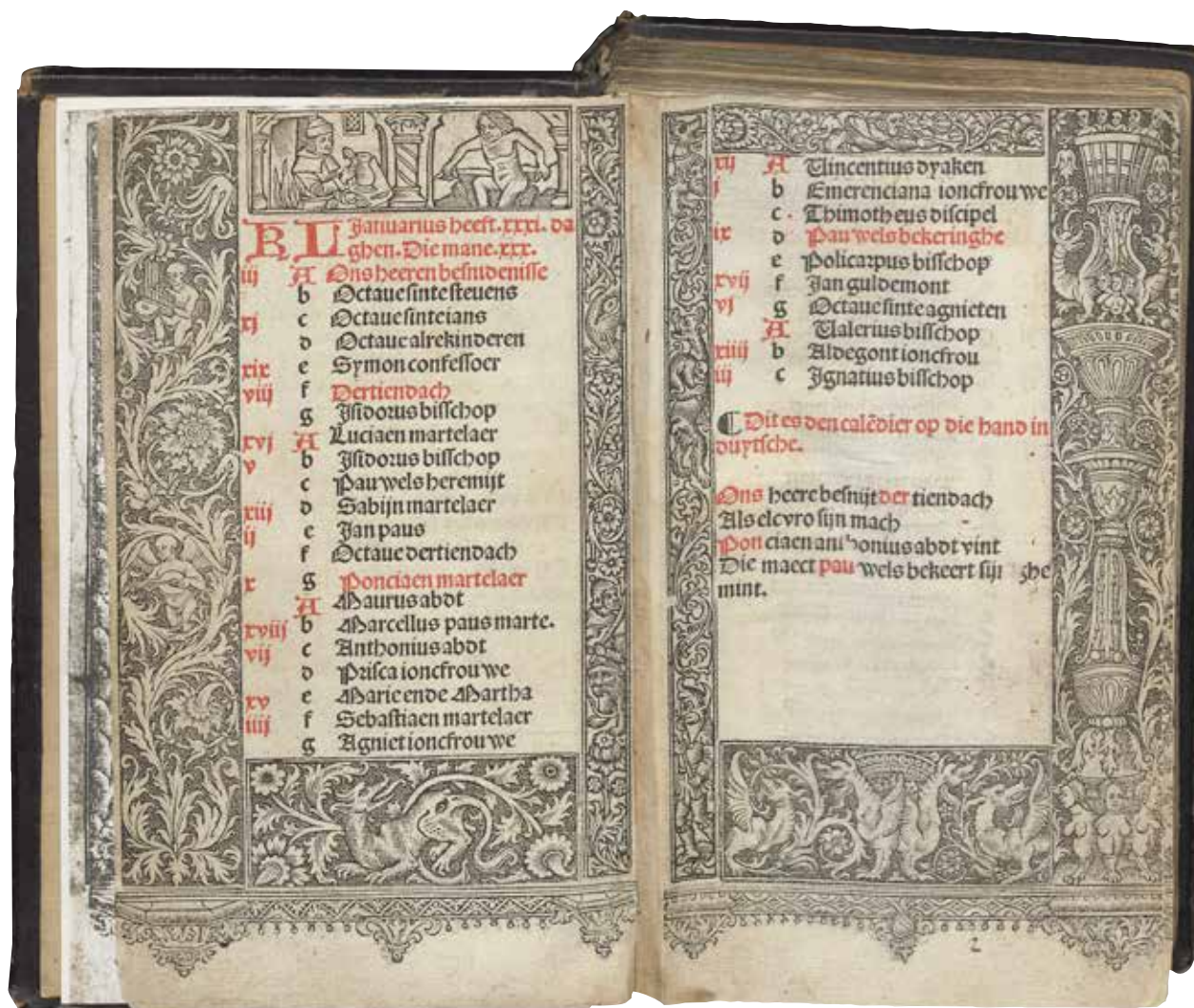
jaar de heilshistorie herdacht die de verlossing van zonden mogelijk maakte waardoor gelovigen na het aardse bestaan het eeuwige leven kunnen bereiken. Het Tijdeigen (*Proprium de tempore*) begint met de herdenking van de menswording van Christus tijdens de Adventstijd, zijn geboorte (Kerstmis), openbare leven, lijden, kruisiging (vastentijd), verrijzenis en hemelvaart (Paastijd). In getijdenboeken zoals dat gedrukt door Thielman Kever staan getidenteksten die lezers met deze cyclus verbonden: in de getijden van het Heilig Kruis, bijvoorbeeld, werden de belangrijkste momenten in de lijdensgeschiedenis herdacht en waren daarom intrinsiek met de vastentijd en Pasen verbonden. De getijden van de Heilige Geest, niet in Kervers editie maar wel in vele andere getijdenboeken in zowel handschrift als druk, werden vooral in de Pinkstertijd gebeden.¹⁶

De Mariagetijden vormden de kern van ieder getijdenboek en werden het hele jaar door gebeden. Door de afbeeldingen die in geïllustreerde getijdenboeken aan het begin van ieder gebedsuur werden geplaatst, konden lezers niet alleen eenvoudig door de tekst navigeren. Lezers werden ook aangespoord om de gebedsuren – en de te bidden teksten (hymnen, antifonen, lezingen, lessen, gebeden) met gebeurtenissen uit het leven van Maria te verbinden. Zo zijn de metten onlosmakelijk verbonden met de Annunciatie, het moment waarop Gabriël aankondigt dat Maria Christus in haar lichaam zal ontvangen.

Door de Mariagetijden te bidden doorliepen lezers dagelijks een belangrijk deel van de verlossingsgeschiedenis. Kerver bood lezers van de Nederlandstalige tekst nog een tijdsdimensie ter overweging aan. Als te Parijs gevestigde drukker, die ook getijdenboeken in het Latijn voor de internationale markt publiceerde, had hij toegang tot de laatste trends op het gebied van de vormgeving van getijdenboeken die hij ook in zijn Nederlandstalige edities toepaste.¹⁷ In de buitenmarges plaatste hij onder andere metaalsneden die de Heilsgeschiedenis vertellen van de Schepping tot en met het Laatste Oordeel. Naast het begin van de metten in de Mariagetijden zien we God die de zon, maan en sterren aan het hemelgewelf schept om de dag van de nacht te scheiden.¹⁸ Het begin van de Mariagetijden en van Christus' menswording wordt zo in feite gecombineerd met de schepping van de tijd. Door Christus' komst en zijn dood op Golgotha zal de tijd van voor de zondeval hersteld worden.

De gebeurtenissen uit het leven en lijden van Christus, en van na zijn verrijzenis, worden telkens vergezeld van twee profetische episodes uit het Oude Testament – uit de tijd van na de zondeval – die een voorafspiegeling vormen van de gebeurtenissen in het Nieuwe Testament. Deze zogenaamde typologische bijbeluitleg was zeer gangbaar in de late middeleeuwen. De afbeelding van Pilatus die zijn handen wast in onschuld wordt boven en onder omkaderd door de tekst uit het evangelie van Mattheüs (27:24) én door twee Oudtestamentische scènes.¹⁹ De bovenste toont koningin Izebel die net als Pilatus de ware God ontkent en een bode stuurt naar de profeet Elia om hem te waarschuwen dat zij hem om het leven zal laten brengen, zoals hij haar (valse) profeten om het leven heeft gebracht (1 Koningen 19:2). Daarop vlucht Elia de woestijn in waar hij net als Jezus veertig dagen zou verblijven. Pilatus en Jezus worden ook vergeleken met koning Nebukadnezar en Daniël. De twee typologische interpretaties worden in de ondermarge besproken door twee mannelijke halffiguren die naast de banderol met de verwijzingen naar de Bijbelpassages staan en door de gebaren die ze maken de indruk wekken met elkaar in gesprek te zijn. Kervers getijdenboek bracht door een complex visueel ontwerp verschillende tijdsdimensies in de heilsgeschiedenis samen op een pagina, en daarmee in de handen van de lezer.

Kalender voor januari met
ciziojanus. Die ghetijden
van onser liever vrouwen
met vele schoon loven ende
oracien. Parijs: Thielman
Kerver voor Gillijs
Remacle, 25 Oktober.
[UBL, 1371 F 32, fol. 1v-2r].

Het begin van de Maria-
getijden met links de
Annunciatie en in de
rechtermarge God die de
zon, maan en sterren aan
het hemelgewelf schept
(Gen.1:14-17). Die ghetijden
van onser liever vrouwen
met vele schoon loven ende
oracien. Parijs: Thielman
Kerver voor Gillijs
Remacle, 25 Oktober
1505. [UBL 1371 F 32, fol.
15v-16r].

Het mensenleven

Belangrijke momenten in een mensenleven laten op verschillende manieren hun sporen na in gebedenboeken. Zo kon een boek voor één van die belangrijke gebeurtenissen, het huwelijk, als geschenk gegeven worden. Een voorbeeld van een boek dat waarschijnlijk voor die gelegenheid is gemaakt, is het getijdenboek van Cornelis Croesinck (overl. 1519) en Hildegard van Alkemade.²⁰ Cornelis Croesinck was vanaf 1477 luitenant houtvester van Holland en werd later ambachtsheer van Zoetermeer.²¹ Op 18 april 1494 werd de huwelijksakte voor zijn tweede huwelijk, met Hildegard van Alkemade, opgesteld. Rond deze tijd werd een getijdenboek gemaakt waarin de wapenschilden van hun beide families staan afgebeeld onder een miniatuur van Anna, Maria en het Christuskind. Op de sluitingen van het originele fluwelen boekomslag staan ook hun initialen, C en H, in elkaar verstrengeld. Zo vormt het boek een herinnering aan de vereniging van hun families.

De gebruikers van getijdenboeken voegden soms ook zelf herinneringen aan belangrijke gebeurtenissen in hun leven toe. In een getijdenboek afkomstig uit de IJsselstreek, nu bewaard in Museum Catharijneconvent,²² zijn bijvoorbeeld nog naaigaatjes en draad zichtbaar in het perkament, waar ooit gestante insignes waren vastgenaaid.²³ Deze pelgrimsinsignes werden zo beschermd door de bladen van het boek, en herinnerden de gebruiker aan een voltooid bedevaart.²⁴ Ze dienden echter niet enkel als souvenir, maar ook als devotioneel object. Zelfs als de lezer van het boek zelf niet de bedevaart had ondernomen, behield het insigne zijn waarde: het pelgrimsteken functioneerde als intermediair met de afgebeelde heilige, en kon ook een heilzame kracht bezitten.²⁵ In dit handschrift zijn de insignes door een latere eigenaar verwijderd. Een getijdenboek behoorde namelijk zelden maar aan één persoon toe,

Detail van folio 109v, met links het wapen van Croesinck en rechts, ondersteund door een griffioen, het wapen van Alkemade, dat gecombineerd is met het wapen van Croesinck. 'Book of hours', ca. 1494. New York, The Morgan Library & Museum, [MS M.1078, fol. 109v]. Afbeelding: The Morgan Library & Museum.

en verhuisde van eigenaar naar eigenaar. Het boek overleefde dus een mensenleven.

Het doorgeven van boeken wordt het mooist geïllustreerd in de familieaantekeningen die soms op schutbladen of in de kalender van getijdenboeken te vinden zijn.²⁶ Omdat getijdenboeken een eeuwigdurende kalender bevatten, een kalender die elk jaar hergebruikt kon worden, konden verschillende generaties deze notities lezen en aanvullen. Door deze aantekeningen herdenken de lezers niet alleen de belangrijke momenten in hun familiegeschiedenis, zoals geboorte- en sterfdata, maar worden ze er ook aan herinnerd de overledenen op te nemen in hun gebeden. De getijdenteksten kunnen de lezer hoop en troost bieden: door het bidden van het Dodenofficie konden de levenden de doden helpen hun verblijf in het vagevuur te verkorten.²⁷ Een mooi voorbeeld van dit soort aantekeningen staat in een getijdenboek uit ca. 1447. Het was eigendom van 'steyneken herman Dirck henrix pelgromsvrouwe, tot shartogenbosch inde colperstraet', en daarna van haar dochter Dircxken.²⁸ Die laatste schreef op het laatste blad

Het begin van de terts in de Mariagetijden met links de Aankondiging aan de herders en in de rechtermarge Pilatus genesteld tussen twee profetische episodes uit het Oude Testament. Die ghetijden van onser liever vrouwen met vele schoon loven ende oracien. Parijs: Thielman Kerver voor Gillijs Remacle, 25 Oktober 1505. [UBL, 1371 F 32, fol. 32v-33r].

rechterpagina
Miniatuur van de Annunciatie met onderaan de sporen van twee ronde insignes. 'Getijden- en gebedenboek', ca. 1465-85. Utrecht, Museum Catharijneconvent, [Ms BMH h 63, fol. 16v].

van het boek over de dood van haar man Gielis, gestorven op de vijftiende dag van de 'sprockelle' (februari) 1551, tussen drie en vier uur. De laatste sporen van deze familie staan daaronder: een kind van Dircxken en Gielis schrijft over het verlies van moeder Dircxken en van twee zussen in augustus 1558 aan de pest, die op dat moment delen van de Noordelijke Nederlanden teisterde.²⁹ Verschillende generaties herinneren hun overleden geliefden in dit handschrift, waarin ze houvast konden vinden in de getijdenteksten en gebeden voor het zielenheil van hun familieleden.³⁰

Getijdenboeken zijn onlosmakelijk verbonden met de tijdsstructuur van dag en jaar, maar zoals blijkt uit bovenstaande persoonlijke toevoegingen, bieden ze ook de gelegenheid om belangrijke momenten uit het leven te onthouden, en die herinneringen levend te houden.

Tot slot

In getijdenboeken komen verschillende tijdsdimensies samen: het mensenleven, het kerkelijk jaar en de heilsgeschiedenis, en het leven van alledag. Gebedenboeken bieden niet alleen een enorme rijkdom aan teksten. Hun populariteit bestrijkt een lange periode waarin zich bovendien belangrijke ontwikkelingen voordeden in de boekproductie, waaronder de introductie van de drukpers. Bovendien zijn ze vaak getuige geweest van belangrijke persoonlijke gebeurtenissen. Door boeken door te geven aan een volgende generatie werd niet alleen hun levensduur verlengd, maar werden ook mensenlevens met elkaar verbonden en werden getijdenboeken zelf dragers van de tijd. Zo kunnen gebedenboeken verschillende verhalen vertellen – van een familiegeschiedenis tot de laatmiddeleeuwse media-revolutie – die tezamen een rijk beeld vormen van het religieuze leven en de laatmiddeleeuwse cultuur.

Noten

- 1 Editie in N. van Wijk, *Het getijdenboek van Geert Grote; naar het Haagse handschrift 133 E 21*. Leiden 1940.
- 2 ERC Starting Grant-project (projectnummer 101041517) van het onderzoeksprogramma Horizon Europe dat is gefinancierd door de European Research Council (ERC). Het project wordt uitgevoerd aan de Universiteit Leiden.
- 3 Leiden, Universitaire bibliotheken (UB), BPL 2782. Zie over Jan Philipszoon en diens boekenbezit André Bouwman en Ed van der Vlist, 'Van schrijven naar drukken. Het Leidse boek van begin tot Beleg', in: André Bouwman e.a. (red.), *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden, 1260-2000*. Leiden 2008, p. 1-151. Zie voor de vervaardiging van het handschrift Anne Margreet W. As-Vijvers, 'Manuscript production in the monastery of St Hieronymusdal in Lopsen, near Leiden', *Oud Holland* 134 (2021), p. 69-100, met name p. 88.
- 4 Leiden, UB, BPL 2782, fol. 51v. Afkortingen zijn in het citaat voluit geschreven en het gebruik van u/v/w en i/j is naar het huidige gebruik aangepast.
- 5 Vergelijk Bouwman en Van der Vlist, 'Van schrijven naar drukken' (2008), p. 51. De berijmde tekst is uitgegeven in Herman Brinkman, *Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de middeleeuwen*. Hilversum 1997, p. 364-375.
- 6 Brinkman merkt op dat bovendien tot vier keer toe een berijmde tekst is verweven in het Officie van de Doornenkroon, vergelijk Brinkman, *Dichten uit liefde* (1997), p. 363-364. De vervlechting van teksten komt overigens vaker in dit handschrift voor: even verderop zijn op dezelfde wijze twee teksten over de smarten van Maria met elkaar verweven, eveneens verdeeld over de liturgische gebedsuren.
- 7 Brinkman, *Dichten uit liefde* (1997), p. 144-145; Pieter F.J. Obbema, 'Middle-Dutch manuscripts in Leiden. Observations on some acquisitions of the last sixty years', in: T. Croiset van Uchelen, K. van der Horst en G. Schilder (red.), *Theatrum orbis librorum. Liber Amicorum presented to Nico Israel on the occasion of his seventieth birthday*. Utrecht 1989, p. 463-470.
- 8 Leiden, UB, BPL 2782, fol. 61v.
- 9 Vergelijk Anna Dlabáčová, 'Netwerkfilologie en het ecosysteem van het meest gelezen Middelnederlandse boek. Een korte introductie van het Pages of Prayer-project', *Queeste* 30 (2023) 2, p. 217-230, daar p. 225-226.
- 10 Leiden, UB, BPL 2782, fol. 5v-6r.
- 11 Delft: [Jacob Jacobszoon van der Meer], 8 april 1480, 4° (Incunabula Short Title Catalogue (ISTC), nr. ih00429300). Over deze editie zie Anna Dlabáčová, 'Het Delftse Getijdenboek (1480)', in Bram Caers e.a. (red.), *Trouw aan de tekst. Historische letterkunde in de praktijk*. Hilversum 2024, p. 107-116.
- 12 Over de productie van gedrukte getijdenboeken in Parijs zie M. van Delft, 'Boekillustratie tijdens de overgang van handschrift naar druk. Een Nederlands getijdenboek in 1500 in Parijs gedrukt door Wolfgang Hopfl', in: *Van wiegendruk tot world wide web. Bijzondere collecties en de vele geschiedenissen van het gedrukte boek in Nederland*. Zutphen 2015, p. 29-56, p. 328-335 (noten), met name p. 31-39 en p. 49-52 (tabellen).
- 13 *Die ghetijden van onser liever vrouwen met vele schoon loven ende oracien*. Parijs: Thielman Kerver voor Gillijs Remacle, 25 October 1505, 8° (NK 3086). Over Kerver zie onder andere Th. Claerr, 'L'édition des heures du 21 avril 1505. Une oeuvre charnière dans la production de Thielman Kerver?', in: S. Hindman en J.H. Marrow (red.), *Books of Hours Reconsidered*. Londen [2013], p. 409-417.
- 14 Leiden, UB, 1371 F 32.
- 15 Leiden, UB, 1371 F 32, fol. 1v-2r. Over de cisiojanus, zie Annelies van Gijzen e.a. (eds.), *Eyn corte decleringhe deser spere*. Utrecht 1983, p. 70-76.
- 16 Vergelijk R.Th.M. van Dijk, 'Methodologische kanttekeningen bij het onderzoek van getijdenboeken', in: Th. Mertens (red.), *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam 1993, p. 210-229 en p. 434-437.
- 17 Vergelijk Claerr, 'L'édition des heures du 21 avril 1505' (2013) en Anna Dlabáčová, 'Vele schoone beelden die noyt ghesien en waren'. New Pictorial and Meditative Layers in Thielman Kerver's 1522 Dutch-language Book of Hours', ter perse.
- 18 Leiden, UB, 1371 F 32, fol. 16r.
- 19 Leiden, UB, 1371 F 32, fol. 33r.
- 20 'Book of Hours', ca. 1494, New York, The Morgan Library & Museum, MS M.1078. K. Broekhuijsen, 'The reconstruction of the Book of Hours of Catharina van Wassenae', *Quaerendo* 33 (2003) 1-2, p. 70.
- 21 Henri L.M. Defoer, Anne S. Korteweg, en Wilhelmina C.M. Wüstefeld, *The Golden Age of Dutch manuscript painting*. Stuttgart 1989, p. 291-292.
- 22 'Getijden- en gebedenboek', Utrecht, Museum Catharijneconvent (MCC), Ms BMH h 63.
- 23 Hanneke van Asperen, *Pelgrimstekens op perkament. Originele en nageschilderde bedevaartssouvenirs in religieuze boeken (ca. 1450-ca. 1530)*. Edam 2009, p. 91-92.
- 24 Van Asperen, *Pelgrimstekens* (2009), p. 111, 141.
- 25 Van Asperen, *Pelgrimstekens* (2009), p. 67-68, 261.
- 26 Verschillende voorbeelden van Friese familieaantekeningen in Middelnederlandse getijdenboeken worden gegeven in S. de Jong, 'Leescultuur. Boekenbezit en geloofspraktijk in huiselijke kring', in: A.B. Mulder-Bakker en R.H. Bremmer (red.), *Geleefd geloof. Het geloofsleven van boeren en burgers in Friesland en de Ommelanden van Groningen, 1200-1580*. Zutphen 2021, p. 164-183.
- 27 Knud Ottosen, *The responsories and versicles of the Latin office of the dead*. Aarhus 1993, p. 44-49.
- 28 Transcripts uit Cora Zwart (eigen interpunctie toegevoegd), *Religious book owners and their networks. Lay religious practices and social connectivity in the urbanized Low Countries (c.1370-c.1550)*. Groningen 2024, p. 63. Steyneken is geïdentificeerd door Cora Zwart op p. 375.
- 29 Zie bijvoorbeeld Leo Noordegraaf en Gerrit Valk, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen*. Amsterdam 1996, p. 226.
- 30 Niet enkel binnen lekenfamilies, maar ook binnen religieuze gemeenschappen werden boeken doorgegeven.